

DORRIT VAN DALEN

Rap73

Verhalen van
het Leidse Academieggebouw

LEIDEN PUBLICATIONS

Rap 73

Verhalen van het Leidse Academiegebouw

Dorrit van Dalen

LEIDEN UNIVERSITY PRESS

Inhoud

- 7 Voorwoord

- 13 Van Maria Magdalena naar Pallas Athene
- 25 Gewelfkamer
- 35 Groot Auditorium
- 57 Docentenkamer
- 61 Traptoren
- 73 Senaatskamer
- 85 Klein Auditorium, Telderszaal
- 99 Zweetkamertje
- 107 Pedellenkamer
- 119 Academieplein
- 125 Receptiezaal en Faculteitskamers,
Binnenpleintje
- 137 Togakamer, Lokhorstvleugel
- 147 Sterrewacht en klokkenzolder
- 157 Rapenburg 71/73
- 165 Vloeren
- 169 Appendix: Chronologisch overzicht van de
belangrijkste aanpassingen

- 173 Noten
- 180 Bibliografie
- 183 Dankwoord

Voorwoord

Locus Libertatis

Clark Kerr, de voormalige Chancellor van UC Berkeley en President van de University of California, had in de zestiger jaren een mooi inzicht. Van de ongeveer vijftientig instituties die de Westerse wereld in 1520 kende en die er nu *nóg* zijn, zijn er *zeventig* universiteit. Zeventig van de vijftientig!

Die andere vijftien zijn instituties als de Katholieke Kerk, de parlementen van het Eiland Man, van IJsland en het Verenigd Koninkrijk, een paar Zwitserse kantons, onze waterschappen, en nog zo wat. Kerr verklaart deze bijna ongelooflijke duurzaamheid van het fenomeen 'universiteit' uit drie loyaliteiten die universiteiten door de eeuwen heen hebben laten zien. Trouw aan waar je voor bent: 'the eternal themes of teaching, scholarship, and service to society'. Trouw aan dat eeuwenoude model van het bestuur van een universiteit, gebouwd op vertrouwen in de professionaliteit van docenten en onderzoekers. En ten slotte trouw aan je fysieke wortels: zoals de *colleges* in Oxford (1167), de Sorbonne in Parijs (1150), het Carolinum in Praag (1366) en het Rapenburg in Leiden (1575). Ze zitten er stuk voor stuk nog steeds.

Voor de Universiteit Leiden is het Academiegebouw van vrijwel het begin af aan het kloppende hart van de universiteit. Het *academisch* kloppende hart, met haar oraties, promoties, afstudeerplechtigheden, het onderwijs en, niet in de laatste plaats, de discussies die er al 445 jaar plaatsvinden. Met als epicentrum de Gewelfkamer. Daar vonden verhitte debatten plaats, zoals tussen aristotelianen en cartesianen. Ze zouden bijdragen aan de Verlichting, aan een nieuwe

plaats voor de universiteit in de maatschappij, en aan een nieuwe plaats voor de mens in de kosmos.

Het is een fascinerende gedachte: bijna viereenehalve eeuw aan discussies in dat oude kerkje aan het Rapenburg. In al die vaak toevallige gesprekken en gesprekjes in de gangen en op de smalle trappen van het Academiegebouw, en bij het verkleeden in de Togakamers. Wie dáár al die tijd was bij geweest, hij of zij had een complete geschiedenis van de wetenschap kunnen schrijven.

Een geschiedenis die niet mogelijk was geweest zonder die opdracht die onze stichter Prins Willem haar had meegegeven: *Praesidium Libertatis*. Een opdracht die in de loop van de eeuwen alleen nog maar intenser is geworden, met Huizinga, Cleveringa, Telders, Van Holk en Barge als meest zichtbare vertegenwoordigers halverwege de vorige eeuw.

Maar in de acht jaren van mijn rectoraat heeft ons motto *Praesidium Libertatis* nog een nieuwe dimensie gekregen. In een wereld waarin door polarisatie het open debat steeds moeilijker lijkt te worden, word ik als rector van de universiteit steeds vaker aangesproken op bijdragen van onze wetenschappers aan het maatschappelijke en wetenschappelijke debat. “Moet jij als rector magnificus daar niet iets aan doen, iets van zeggen?” “Leiden is toch de universiteit van Cleveringa?”

Ik snap waar de vragen vandaan komen. We leven in een tijd waarin sommigen de universiteit als instituut en als hoogwaardige producent van wetenschappelijke kennis in twijfel trekken. Maar verzoeken aan de rector magnificus om hoogleraren tot de orde te roepen zijn op die zorgen het verkeerde antwoord. Cleveringa staat voor de moed van *speaking truth to power*. Juist de universiteit moet een vrijplaats van het gesproken en geschreven woord zijn, met aandacht voor diversiteit van opvattingen. Dat kan alleen als we bereid zijn het

debat met iedereen, en dus ook met geheel andersdenkenden serieus voeren, ook met hen die aan ons twijfelen.

Bolwerk van vrijheid zijn – of misschien is ‘plaats’ wel beter, want meer ‘open’ dan het gesloten ‘bolwerk’: *Locus Libertatis* – is zo voor de universiteit een dagelijkse opdracht geworden. Het open debat vergt niet alleen de moed en het uithoudingsvermogen om het debat te voeren en te blijven voeren, maar ook goede omgangsvormen en een veilige omgeving. De universiteit is behalve een organisatie ook een gemeenschap van mensen – en in gemeenschappen zijn goede verhoudingen essentieel. Het gesprek moet er scherp zijn, maar niet hard. De academie als de plaats waar we het niet onnodig met elkaar eens moeten zijn, zoals de Tilburgse privaatrechtgeleerde Schoordijk het eens fraai formuleerde.

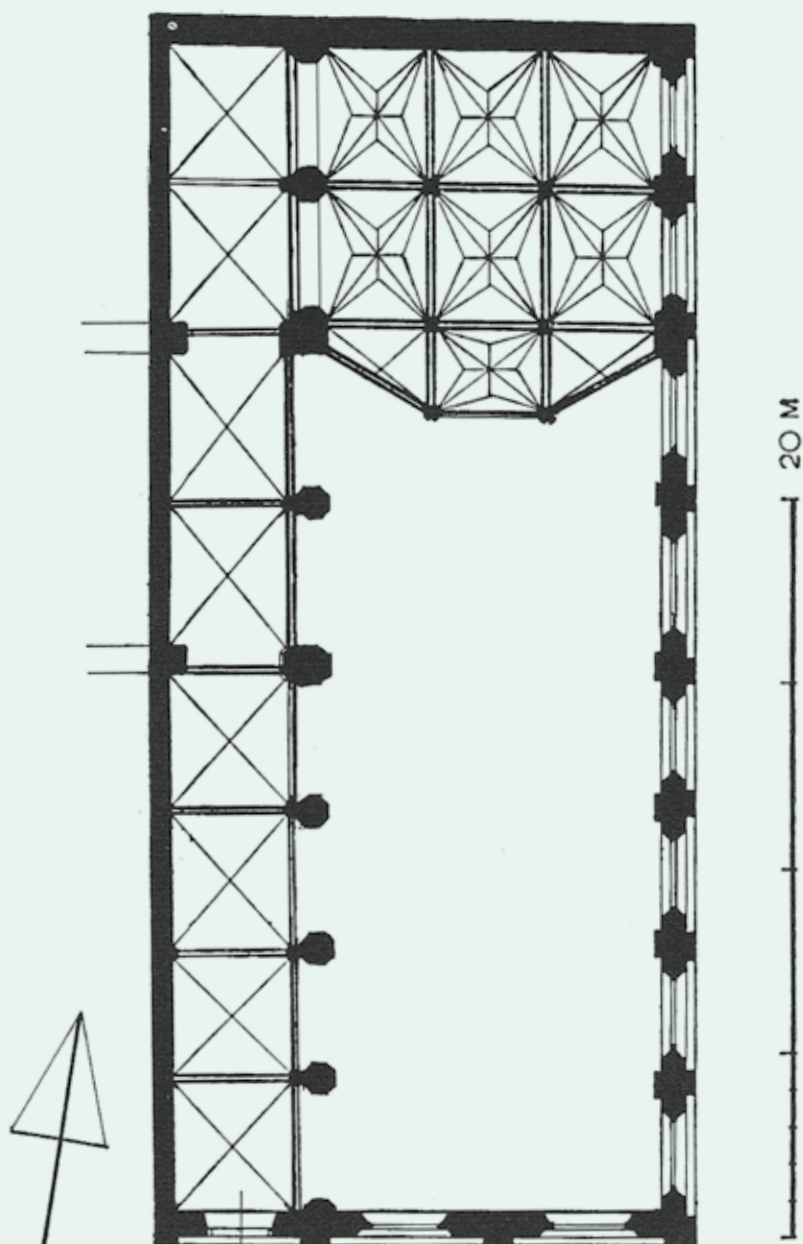
‘Diversiteit van opvattingen’ heeft in Leiden oude wortels. Universiteitshistoricus Willem Otterspeer heeft het laten zien. Vanaf haar oprichting in 1575 maakte de Leidse universiteit die diversiteit tot de kern van haar benoemingenbeleid. De curatoren van de universiteit lieten er nauwgezet op de verschillende wetenschappelijke scholen in het curriculum voldoende aan het woord te laten komen. Ze deden dat om drie redenen. De debatten voedden de discussie over fundamentele wetenschappelijke vragen, cruciaal voor een universiteit. Bovendien functioneerde de universiteit zo als een intellectuele informatiedienst die de grote wetenschappelijke vragen voor het grote publiek toegankelijk maakte. En ten slotte vormden ze een ‘bliksemafleider’, waar de bliksem van de discussie weliswaar insloeg, maar ook onder controle kon worden gebracht.

Het is die traditie die onze universiteit moet blijven koesteren. Pal staan voor vrijheid van geest, denken en spreken en pal staan voor een ongebonden ontwikkeling van onderzoek en onderwijs. Een vrijplaats willen zijn waar iedere vraag gesteld kan worden en in vrijheid beantwoord.

Forum 'for the new, the provocative, the disturbing, and the unorthodox', dat is onze taak.

Ik ben als rector blij met wetenschappers die zich behalve in het wetenschappelijke debat ook in het maatschappelijke en politieke debat storten. Laat de bliksem dus maar inslaan, als het maar niet in het Academiegebouw is. Het Academiegebouw is voor mij de plaats waar ons motto *Praesidium Libertatis* iedere dag opnieuw wordt waargemaakt.

Carel Stolker, rector magnificus en voorzitter van het college van bestuur (2013-2021)

Van Maria Magdalena naar Pallas Athene

Het Leidse Academiegebouw lijkt op een kerk, en dat was het ook. Denk de toren weg, denk binnenin de scheidsmuren en plafonds weg tot de nok, en zie dan in grote lijnen de kerk die in 1516 werd opgeleverd en gewijd aan de Heilige Maria Magdalena. In grote lijnen, want omstreeks 1569 verwoestte een brand het een en ander en in 1616 gebeurde dat opnieuw. Maar nog altijd zijn een deel van de stenen, de muren, de aanzet van zuilen en het grondplan van de zestiende-eeuwse kerk makkelijk te herkennen. En behalve muren en steen is er meer dat de huidige gebruikers delen met de allereersten: studie en een vrouw als schutpatroon.

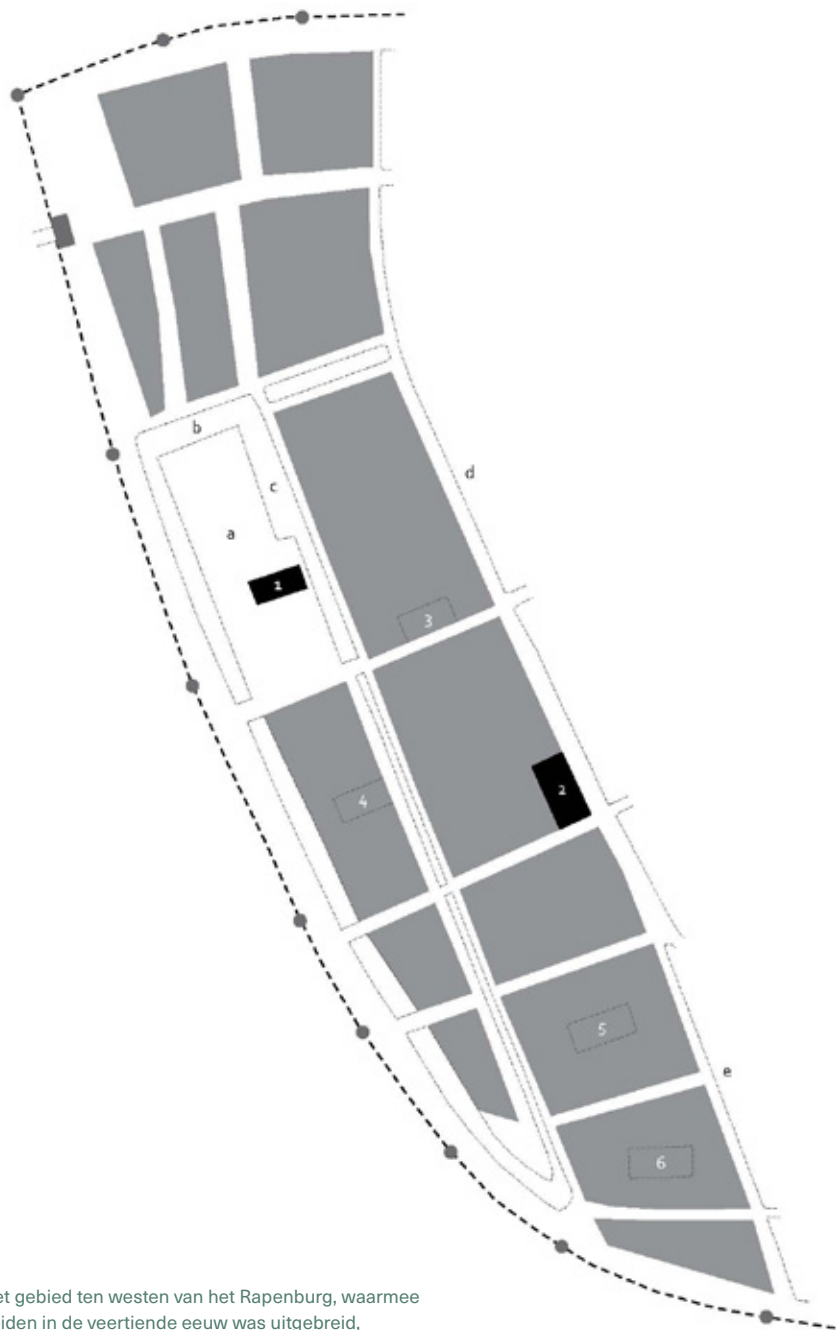
De kerk hoorde bij het klooster van de Leidse Jacopinessen, vrouwelijke religieuzen in de orde van de Heilige Dominicus. Het was gesticht in 1447, in een periode waarin Leiden met veel kloosters verrijkt werd, door Machteld Jansdochter en Margareta Boudewijnsdochter. Ze kregen daarvoor een perceel met woning aan het Rapenburg, precies tussen drie andere kloosters in die daar enkele jaren eerder waren gevestigd, het St. Hyroniemusklooster, het St. Katharinaklooster en het Cellebroersklooster.¹ De woning van de zusters was eigendom van Machteld's vader Jan van den Woude, een edelman, hoogheerraad van Rijnland en eigenaar van de heerlijkheden Warmond en Alkemade. Ook andere Jacopinessen kwamen uit aanzienlijke families, maar als religieuzen kozen ze voor de Dominicaanse bedelorde. Als bedelorde kregen ze vrijstelling van belastingen. Het stadsbestuur gaf ook toestemming om naast het huis een kleine kapel te bouwen.

Plattegrond van de kerk die in 1516 werd afgebouwd.
Uit Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg*, deel Vlb.

De zusters werden Jacopinessen genoemd naar de Rue St Jacques in Parijs waarin hun belangrijkste klooster zich bevond, maar steeds vaker heetten ze ook Witte Nonnen, naar het witte scapulier van de koorzusters of monialen en de witte sluier van lekenzusters. In de zestiende eeuw woonden er waarschijnlijk steeds ongeveer dertig nonnen in het klooster. Monialen en lekenzusters leefden er in clausura, zwijgend en zonder contact met buitenwereld. Moeders, zussen of nichten werden alleen tot het klooster toegelaten op de dag van intrede van een novice en op de dag van haar eeuwige gelofte. Voor de communicatie met de buitenwereld, ziekenbezoek en de uitgifte van brood aan de armen waren er “buitenzusters”. Dat brood bakten de lekenzusters, die er verder ook voor zorgden dat de gemeenschap vrijwel autarkisch kon leven. Achter het huis – waar nu de Hortus begint – hadden ze een groentetuin, een visvijver, kleinvee, een hooiberg en een melkhuis, een washuis en een aantal waterputten, ze weefden zelf de stof voor hun kleding en maakten bier in hun eigen mouterie.

De hoofdtaak van de koorzusters was om bij te dragen aan het eeuwigdurend gebed, door het bidden van Heilig Officie, de psalmen van David verdeeld over acht gebedsdiensten per etmaal, elke drie uur. De tijd tussen de gebeden van de sext en de nonen (om twaalf en drie uur) besteedden ze aan studie. Om gebedsboeken te kunnen kopiëren, om de Psalmen te begrijpen en goed te zingen, leerden ze bovendien Latijn. Dat was voor een vrouwenklooster uitzonderlijk, maar de Witte Nonnen kregen les van een professor sacrae theologiae.²

Toen de kapel erg klein bleek, werd ze, in 1516, vervangen door een relatief grote en bijzondere kerk. Bijzonder voor Nederland was het grondplan, met een hoofdbeuk en een zijbeuk, een ontwerp dat hier alleen gebruikt werd voor Dominicaanse kerken. Gewone gelovigen die een hoogmis kwamen bijwonen, kwamen binnen door de deur in de zijbeuk, aan de kant van de Nonnensteeg. Het hoofdaltaar stond waarschijnlijk eerst aan de andere kant, aan de noordzijde. Iets later

Het gebied ten westen van het Rapenburg, waarmee Leiden in de veertiende eeuw was uitgebreid, bood ruimte aan de schutterij (1) en vier kloosters: (2) Witte nonnenklooster, (3) St. Hieronymusklooster, (4) St. Catherinaklooster, (5) Cellebroedersklooster. Uit Dennis van Veen, *Stadsuitleg Nieuwland-Rapenburg. Zes eeuwen stedelijke transformatie in Leiden*. Delft 2011.

Geesten der Borch. 1657.

in de zestiende eeuw werd daar de galerij gebouwd, steunend op pilaren verbonden door graatgewelven. De nonnen konden die vanaf de verdieping van de kloosterwoning direct bereiken en er, ongezien door de mensen beneden, de mis bijwonen. De bouw van de galerij zou het moment zijn geweest waarop het altaar werd verplaatst naar de kant van de kerk waar nu het spreekgestoelte staat.

In de zijbeuk – nu de gang langs de Gewelfkamer en het Groot Auditorium – bevonden zich kapellen en de graven van een aantal aanzienlijke families en prelaten. De altaren en grafstenen werden gevonden bij restauratiewerk in 1915, onder een houten vloer van 1828. De grafstenen werden naar de Lakenhal gebracht, behalve de grafsteen van Floris en Johannes van Adrichem en hun echtgenoten (overleden tussen 1529 en 1565); die stond al voor 1744 waar hij nog staat, rechtop onder het orgel in wat nu het Groot Auditorium is. Die steen van de Van Adrichems is de laatste die een graf in de kerk heeft toegedekt en dat gebeurde misschien wel tegen beter weten in: de familie die hij gedenkt maakte het begin van de Reformatie mee. De zoon die de steen liet plaatsen, Jan van Adrichem, moet zelfs de eerste plundering van de Witte Nonnenkerk door beeldenstormers hebben meegemaakt, op 29 augustus 1566, en mogelijk ook de tweede. Beelden, altaren en schilderijen – waaronder enkele van Lucas van Leyden – die de kerk rijk was werden daarbij vernield.³ De strijd van protestanten tegen katholieken was verweven met de opstand tegen de Spaanse overheid, een strijd om zelfstandigheid van bestuur en vrijheid van “geweten”, dat wil zeggen van godsdienst. Iets concreter was het de strijd van prins Willem van Oranje, stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, tegen de onderdrukking van protestanten en de belastingpolitiek van Filips II, koning van Spanje en landsheer der Nederlanden.

³“Witte non” getekend door Gesina ter Borch, 1637. Rijksmuseum, Amsterdam.

In 1572 koos Leiden – na Amsterdam de grootste stad in de Nederlanden – de kant van Oranje. Ook de nonnen steunden de prins, maar dat voorkwam niet dat ze op 29 september 1572 weer slachtoffer werden van “beeldesmiten”. Ze werden verjaagd, de meesten gingen naar Gent. Om Leiden weer in het gareel te krijgen, organiseerde de landvoogd, de hertog van Alva, het beleg van de stad. Een heel jaar hield de bevolking stand, tot op 3 oktober 1574 Geuzen, storm en hoog water de Spanjaarden verjoegen en de stad werd ontzet.

Tien weken daarna, op 28 december 1574 schreef Willem van Oranje aan de Staten van Holland en West Vriesland en stelde hij voor om een protestantse universiteit te stichten (plus een collegium, voor onderwijs in Latijn, Grieks en Hebreeuws, bij wijze van propedeuse). Hij had haast. Vredesonderhandelingen met Filips II waren alweer begonnen. Oranje begreep dat de stichting van een universiteit geen deel zou kunnen uitmaken van de onderhandelingen en helemaal uitgesloten was als de Provinciën toch weer onder een vorm van Spaans gezag zouden komen. Hij wilde de landsheer daarom voor een voldongen feit stellen. Nog geen week later opperde hij dat de universiteit in Leiden kon komen als de stad er ruimte voor had. Nog een maand later, op dinsdag 8 februari 1575, werd de eerste universiteit van de noordelijke Nederlanden geopend, met een kerkdienst in de Pieterskerk en een allegorische optocht, waarin geleerde heren meeliepen die in allerijl waren opgetrommeld om als professor op te treden. Want Leiden had de benodigde ruimte, in een van de kloosters die na het Ontzet geconfisceerd waren. Dat was nog niet het Witte Nonnenklooster, maar het Barbaraklooster op de hoek van het Rapenburg en de Langebrug, waar nu Hotel De Doelen is.

De universiteit begon met vier faculteiten – die van de *artes* of vrije kunsten, theologie, rechten en medicijnen –, zeven professoren en

Jan van der Does (1545-1604), eerste curator van de universiteit.
Academisch Historisch Museum (AHM), Leiden.

enkele tientallen studenten. Twee jaar later was het Barbaraklooster al te klein en verhuisde de Academie naar de Faliëde Bagijnkerk, verderop aan het Rapenburg (waar nu het bestuursgebouw is). In 1581 was het aantal studenten gegroeid tot 254 en was ook de Faliëde Bagijnkerk te klein.⁴ Burgemeesters stelden de Witte Nonnenkerk ter beschikking en beter kon de “hogeschole” zich niet wensen. Net als de Faliëde Bagijnkerk lag zij, volgens de zeventiende-eeuwse burgemeester Jan Orlers, “langhs een heerlijcke breede straete, een schoon breet water, met hooge ende groote schoone Linden Boomen ter wederzijden beplant ende besettet, onder welcken het inden Somer seer vermaeckelycken te wandelen is”, maar zij was groter en mooier.⁵ In drie maanden werd een muur gebouwd tussen hoofd- en zijbeuk en een plafond gelegd waardoor een extra verdieping ontstond. Zo werd de kerk geschikt gemaakt voor de beschermelingen van de tweede dame, Pallas Athene.

Leiden moderniseerde, de lakenindustrie bloeide, er was geld om straten te laten plaveien, grachten kregen stenen wallekanten, houten huizen werden vervangen door stenen. De stad was aantrekkelijk voor studenten en professoren. In de zeventiende eeuw groeide de universiteit verder. Het onderwijs werd vernieuwd en het belang van proefondervindelijk onderwijs leidde tot de eerste uitbreiding met lokalen buiten het Academiegebouw, aan de Doelengracht en de Nonnensteeg. In de achttiende eeuw werd het gebouw te klein en waren er vergevorde plannen voor sloop. Die werden nooit uitgevoerd, maar in plaats daarvan werd het voormalig kerkgebouw in de negentiende en twintigste eeuw uitgebreid met nieuwbouw en met bestaande panden, aan de westkant en langs het Rapenburg. Nu telt de Universiteit Leiden meer dan dertigduizend studenten, gebouwen door de hele stad en zelfs daarbuiten. Colleges vinden bijna nooit meer plaats in het Academiegebouw. Maar de functie van het Academiegebouw als hart van de academische gemeenschap is sterker dan ooit.

Stichter van de universiteit, prins Willem van Oranje, door Daniël van den Queborn, 1598. Het portret hangt nu in de Togakamer.

Het Academiegebouw rond 1600 in het *Album amicorum* van Johannes van Amstel van Mijnden, 1600-1602. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag. Rechts van de poort de drukkerij van Elsevier. Links was Plantijn gevestigd tot circa 1590.

